

ՍՏ. ՆԱԶԱՐԵԱՆՑԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ԱՔԷԼ ԱՐՔԵՊ.

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆԻՆ^{*})

I

Նոյեմբերի 27-ին. 1858, Մոսկվա

Բանագէտ, աղղապէր բարեկամ

Աքէլ վարդապետ.

Ձեր գեղեցկախօս նամակը այս տարու ապրիլի 30 թուականից իւր ծրարով հանդերձ անկորուստ հասաւ ինձ և մեծ ուրախութիւն պատճառեց ինձ որպէս մի քաղցր բարեկամա-

*) Յայտնի է, թէ ի՞նչ մեծ նշանակութիւն ունին նշանաւոր հասարակական գործիչների մասնաւոր նամակները նրանց գործունէութեան կամ կեանքի այս ու այն հանգամանքները պարզաբանելու համար. հրապարակապէս մարդ շատ անգամ զանազան պատճառով անկարող է լինում իր մտքերն արտայայտել այնպէս, ինչպէս մասնաւոր նամակում: Մեր յայտնի հրապարակախօս Ստեփաննոս Նաղարեանցը ունէր ընդարձակ նամակադրութիւն բազմաթիւ անձանց հետ, որոնցից շատերը նրա ժամանակակից յայտնի հասարակական գործիչներ էին: Այդ նամակներից մինչև այժմ հրատարակուած են 40—50 հատ ՎԼԱՄԱՅ՝ հանդիսում (Քիֆ. 1896—1901), ՎԳՐԱՎԱՆԱԿԱՆԻՆ և պատ. ԿԱՆԿԻՍՏԱՆ (Մոսկ. 1888—1896). պ. Ն. Շահաղիզի ՎՆԱՅՐԱՆԳԻԱՆԻ ԿԵՆՏԱՎՐԱՊԵՏԱՆ (Մոսկ. 1897) և Արիստակէս արքեպիսկոպոս Սեդրակեանի ՎԱՍԻՍՅԱՆ (Մոսկ. 1897) և ՍԱՎՐԱՆՔԻԱՆՆԱՅ՝ մէջ (Ս. Պետեր. 1898): Այժմ մենք, լեզուն և ուղղագրութիւնն անյիմար պահելով, հրատարակում ենք Ս. Նաղարեանցի նամակներից ութը հատ, որոնք մինչև այժմ, որչափ մեզ յայտնի է, ոչ մի տեղ հրատարակուած չեն: Սրանք գրուած են Էջմիածնի միաբան ուսումնասէր Աքէլ վարդապետ և ապա արքեպիսկոպոս Մխիթարեանին, որ Նաղարեանցի մտերիմ բարեկամներից մինն էր:

Սայն նամակների բնագիրները գտնուած են մի տետրակում, որի երեսն ունի հետեւեալ մակագրութիւնը—Նամականիք զանազան անձանց, ուղղեալ առ Աքէլ Արքեպիսկոպոս Մխիթարեանց: Այս տետրակը պատկանում է Սահակ վարդապետ Ամատունուն, որ բարեկամաբար թող տուեց մեզ օգտուել նրանից:

Մխիթար վարդապետ

կան ողջունի ձայն դէպի մեր ազգային ձեռնարկութիւնը, որ է Հիւսիսսփայլի հրատարակումը: Եթէ մի կերպով ես ինքս չեմ կարող իմ անձը ձեր առաջեւ անդատապարտ կացութեանս իմ լուրթեանս պատճառով, բայց միւս կերպով և ձեր և իմ համար աւելի ռգտաւէտ է գրել Ձեզ այս միջոցիս, երբ դուք արդէն Հայաստանի հողի վերայ էք: Դուք հեշտ կ'իմաստասիրէք իմ ասածի խորհուրդը: Այժմ կարող են մեր ձեռքը և սիրտը աւելի ընտանեքար մօտենալ միմեանց և հասկանալ միմեանց: Շատ բաներ կան այս բռնակցի գրելու ձեզ, մանաւանդ որ դուք այժմ այնքան մօտ էք էջմիածնու Սինհոդոսին, բայց մի փոքր պիտոյ է դեռ եւս սպասել մինչև հասունանան այդ բաները որ դեր եւս խակ և պղտոր դրութեան մէջ են. և Հիւսիսսփայլի հրատարակողը ունի այժմուս, թէպէտ զինուորված ու զրահաւորված, հանդէպ գնալու մի փոթորիկ. տեսնենք խաւարը կը յաղթէ լուսին, թէ լոյսը խաւարին, միայն թէ մեր ազգի մարդիկը ունենային այնքան բարոյականութիւն և ազնիւ պատուասիրութիւն (moralité et une noble ambition), որ չկամէին պատերազմել իմ հետ բռնակալութեան ճանապարհներով, այլ պատուաւոր զէնքով. բայց պապականք ու Ասիացիք այս գործի մէջ միապէս սովոր են ընթանալ, ուր պակաս է պատուաւոր զէնքը որ միայն տեղիք ու հանդէս ունէր լիտերատուրայի մէջ, այնտեղ կամին գործ դնել մի կոպիտ բռնակալութիւն (un despotisme brutal): Եթէ դեռ ես չէք հասկանում իմ ասածը, գուցէ շուտով կը լսէք մեր բերանից: Բայց արթննալ կացէք և հսկեցէք իբրեւ բարեկամ և ձեր ազգի, իբրեւ պահապան հայկական լուսաւորութեան Սիօնի. թշնամին մօտեցել է, առէք և դուք ձեր զէնքը և ճշմարտութեան դրօշակը, և հանդէս եկեցէք: Պատերազմել պիտոյ է, և միաբանութեամբ, այնուհետև յաղթութիւնը կը լինի ձեր և մեր բաժին:

Ձայն կայ, որ ժողովուրդը աւելի բազմութեամբ կամենում է մանաւակից լինել գալոց 1859 թուականի Հիւսիսսփայլին. թող և Ձեր հոգեւոր ուխտը յետ չը մնայ, այլ լուսաւորութեան տապանակի առաջեւ նախընթաց լինի ժողովրդին, բարի խրախոյս ու օրինակ լինի միւսերին: Այդ հարկաւոր է, մանաւանդ այս ներկայ միջոցիս: Ազգն ու եկեղեցին, ինչպէս դժբա մի են, թող նոյնպէս և զուգընթաց գտանվեն լուսաւորութեան և ազգասիրութեան հանդէսի մէջ: Ազգն ու եկեղեցին պիտոյ է ունենան մի հասարակաց օգուտ, ուրեմն թող և գործով պաշտեն ու յառաջ տանեն այդ օգուտը:

Ձը կամիմ երկարացնել իմ նամակը, որովհետեւ Հիւսի-

ստիպելի 12 տետրակի տպագրական սրբագրութիւնը դրած է սեղանիս վերայ, և ժամը կէս գիշեր է:

Ուրեմն ողջունելով Ձեզ ամենայն յարգութեամբ, թող մաղթեմ և ձեզ և ինձ բարի գիշեր, բարի հանգիստ և բարի առաւօտ:

Ձեզ յարգող

Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

II

Փետրվարի 11 ին. 1859

Մոսկվա

Մեծապատիւ ազգասէր բարեկամ

Աբէլ վարդապետ Մխիթարեանց.

Ձեր յարգելի նամակը անցեալ տարու դեկտ. 27 թուականից, երեք մասնակցութեան ծրարով (28 մ. 50 կոպ.) ստացայ անկորուստ իւր ժամանակին, և շտապում եմ այս նամակովս միամիտ կացուցանել ձեզ, որ ուղարկելի բաժինքը իւրեանց հասցէով կը հոգացվին իմ կողմից, երբ որ Հիւսիսփայլի ամսատետրակքը պատրաստ կը լինին: Առաջինը այս օրերումս դուրս կելանէ տպագրական մամուլի տակից, և աւելի փառաւոր ու յստակ քան թէ անցեալ տարունը. բովանդակութիւնքը նոյնպէս արժանի մեր ազգային պարծանքին: Թող ինդան աջակողմեանքը և տրտմին ու պատառվին ձախակողմեանքը: Շատ սխալվում է մեր թշնամին, կամենալով յաղթահարել լուսաւորութեան յառաջադիմութիւնը. բայց մեք պիտոյ է առանձին գոհութեամբ աղօթենք առ Աստուած, ըստ որում մեր թշնամին աւելի օգտակար պիտի լինի մեզ քան թէ վնասակար: Դրանով շատ մտքեր ու սրտեր զարթած են և յատկապէս դէպ ի մեր կողմը. ճշմարտութիւնը սովոր է աճել և տարածվել հալածանքով միայն, և առանց մարտիրոսների աւրինին կարող չէր երբէք նոյն իսկ քրիստոնէութիւնը այնքան յաղթող հանդիսանալ և տիրապետել աշխարհին: Վաղուց գիտէի ևս և իմ բարեկամքը, որ մի փոթորիկ կը բարձրանայ պապական աքեղանների կողմից, որ եկաւորել էին դէպ ի մեզ. այդ բանը իսկոյն մարգարէացած է հոգիս, երբ այդ օրհնածը

ոտք կոխեց Ռուսաստանի հողի վերայ, պատճառ որ միշտ մըտածել եմ և մտածում եմ թէ մեք ու պապականքը, լինելով ամենեւին այլ ու միւս հոգու որդիք, երբէք կարող չենք խաղաղութեամբ ապրել միմեանց հետ և ինչպէս մարգարէացել էր հոգիս, կատարվեցաւ և ճշմարտութեամբ Ես և իմ բարեկամքը սուրբ ձեռքերիս կանգնած ենք անշարժ ու հաստատ. թշնամին տեսանելու չէ մեր քամակը. ունի նա զօրութիւն, թող հանդէս գայ պատուաւոր զէնքով և չափէ իւր զօրութիւնը մերի հետ. բայց պապականները սովոր չեն պատուաւոր զէնքով գործ կատարել որովհետեւ չունին. նոցա ծանօթ է միայն բռնակալութեան ճանապարհը. Բայց հասարակաց կարծիքը. ահա մի գայթակղութեան քար, որ դժուար թէ կարողանային նոքա վերացնել մէջ տեղից. Հայոց ազգը արդարեւ բաղկանում է ըստ մեծի մասին տգէտ և դանդաղ մարդերից. բայց փառք Աստուծոյ, դորա մէջ կան և բանագէտ ու ճշմարտասէր մարդիկ, և սորանց խաբել ու մոլորեցնել մեր օրերումը անհնարին է. թէպէտ մեր թշնամին այլապէս է տեսանում բանը. Բայց թող տեսանէ, ինչպէս կամի, և մարդիկ և ժամանակը դատախազ են և կը լինին նրան միշտ և հանապազ:

Յաւում եմ, որ Հիւսիսափայլի մասնակիցների թուի մէջ չէ և էջմիածնի Սիւնհոգոսը. իմ նամակը առ Սիւնհոգոսը և առ տեղակալ Ղուկաս արքեպիսկոպոսը թէ ինչ հետեւանք է ունեցել, դեռ եւս ոչինչ չեմ լսում, յոյս ունիմ, որ շուտով մի բան լսեմ ձեզանից. Մեր լուսաւոր բարեկամքը Պետերբուրգի մէջ անգործ չեն. ամենեքեան, բացի մի քանի ողորմելի օբակուրանտներից պաշտպան են ազգային օգտին և խօսքով և գործով. այս առաքելութիւնից թող յետ չմնայ և մեր լուսաւորչական աթոռի սուրբ ուխտը. այս հարկաւոր է նորա պարծանքի համար:

Սրբազան Մատթէոսին գրած եմ և ես ձեր դէպ ի այն տեղ փոխադրութեան մասին, հարկաւոր ծանօթաբանութեամբք իմ կողմից. Չգիտեմ, արդեօք Սիւնհոգոսն կամի թէ ոչ, թոյլ տալ Հաշտարխանու վիճակաւորին գործ դնել եկեղեցական արծաթի տարեկան տոկոսիքը Հոգեւոր Սեմինարիայի համար. պատճառ, առանց օրինաւոր եկամուտքի կարելի չէ պահպանել Սեմինարիա. Յանկալի է, որ մի օր առաջ պարզվէր այդ բանը. և անհասկանալի է ինձ, թէ ինչ միւս աւելի օգտակար գործի վերայ կարելի էր պէտք ածել եկեղեցական դրամը. քան թէ եկեղեցական օգտի ու բարեկարգութեան համար, որ անկարելի

է առանց բարեկարգելու իմանալի եկեղեցին, կրթելու և դաստիարակելու եկեղեցական պաշտօնեայք ազգի համար:

Հասուցանելով ձեզ իմ ազդեւը, որ է

Его Высочородію

Степану Исаевичу

Назарьянцу

Г. статскому совѣтнику и кавалеру

На Черногрозкѣ, въ

Въ Москвѣ

собственномъ домѣ.

Մնամ Ձեր

Պատրաստական բարեկամ

Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆՅ

III

Մոսկվա. Մայիսի 11. 1859

Մեծապատիւ բարեկամ

Արէլ վարդապետ.

Ձեր նամակը անցեալ ամսի 10 թուականից ծրարով հանդերձ ստացայ անկորուստ եւ շտապում եմ յայտնել Ձեզ իմ առ ի արտէ շնորհակալութիւնը, որ գոնեայ մի անձն, հոգևորների կարգից կամէր պաշտպան դուրս գալ ճշմարտութեան, մինչ, որպէս եղած է մինչև օրս, դորա և ազգի թշնամիք եղած են միշտ, ի հարկէ տգիտութեան և վայրենաբարոյութեան պատճառով, մեր հոգևորները: Ձեր ծրարն իսկոյն ուղարկեցի դէպի Պետերբուրգ ցենսուրային, ամենևին անփոփոխ թողնելով լեզուն և ոճը, ինչպէս պատուիրած էիք, բայց մեծ խնդիրը այն է, որ ես սաստիկ տարակուսանք ունիմ այդ գրուածի տպագրութեան թոյլտուութենի մասին, պատճառ, մի նմանապիսի շատ գեղեցիկ պատասխանատուութիւն պ. Նալբանդեանի գրչից և կողմից ընդդէմ Պալասանեանին, այս օրերումս յետ դարձուց ինձ ցենսուրեան կոմիտէտը, պահանջելով որ ուսներէն թարգմանած դորան ուղարկէի նորան. ըստ որում այլապէս կարող չէր ցենսուրեան կոմիտէտը վճռել գրչագրի տպագրութիւնը: Ասել է, թէ անկարելի էր մեզ պաշտպանել մեզ, երբ որ միւսերը գաղանաբար յարձակվում էին մեր վերայ: Եւ Նալբանդեանցի գրուածը լինելով մի մեծապարունակ ճառ, համարեալ թէ հինգ քերթ տպած, անկարելի էր ինձ ձեռնամուկ լինել այդ

գործի սուսերէն թարգմանութեանը, որ պիտոյ է յափշտակէր ձեռքիցս մի ամիս ժամանակ և ամենևին խառնակէր իմ գործակատարութեան ընթացքը: Հեղինակը լինելով այժմուս թէմզի վերայ Լօնդօնումը, յետ ուղարկեցի նորան իւր գրուածը, խնդրելով տպել նորան Արևմուտք օրագրի մէջ որ Փարիզումը հրատարակվում է պ. Ոսկանեանցի ձեռքով: Այդ օրագրի մարտ ամսի համարը կ'ուղարկեմ Ձեզ շուտով թիֆլիզի վերայով, ուր կարող էք տեսանել մեր պատուելի Այվազեանի բոլոր դարանագործութեան հանդէսը, և իմաստասիրել իսկոյն, որ այդ մարդը մի հին փորձառու զինուոր է պապական խաւարի դրօշակի տակ. և նորա արարքը ընդդէմ մեր են միայն շարունակութիւն նոյն ընթացքի, որ նա ունեցել է Փարիզի մէջ հայերի հետ, բայց այն զանազանութեամբ, որ այժմուս բռնակալական հոգին փրանսիական կառավարութեան յաջողութիւն է տուել նորան, բայց Ռուսաստանի առողջամիտ ազատութիւնը դպրութեան հանդէսի մէջ կարող չէր այն շնորհը զրկել մեր ուսանայ հեղինակներէից, ինչ շնորհ վայելում են ընդհանրապէս բուն ուստագի հեղինակքը: Օրէնքը մի է. և այն է օրէնք, ինչ որ հարկի տակ է կացուցանում ամենայն անձն, առանց բացառութեան: Բայց այժմուս Ֆրանսիան բարոյական ներխուժեան մէջ է, ինչպէս իր տեղեկանաբ մեր գրուածից «Փարիզեան հասարակութիւնքը և Փարիզեան կանայք» 4 համարի մէջ, որ արդէն արձակված է դէպ ի ձեզ: Ինչ որ մեր պատուելին փորձել է և յառաջ է տարել Փարիզի մէջ, նոյն բանը փորձեց և Ռուսաստանի մէջ, բայց մինչև այժմ յառաջ տանել տկարանում է և խայտառակվեցան արդէն նորա դարանագործութեան մեքենայքը: Փառք և պատիւ Ռուսաստանի և նրա հպատակ հայերի ողջմտութեանը: Եւ Հիւսիսափայլը յառաջ է գնում առաջատաները պարզած և թիակներովը ձեռքելով ալիքները: Ինչ որ կարելի է խօսքի զօրութեամբ և թոյլ տուած ազատութեամբ կատարել, կատարել է մինչև այժմ Հիւսիսափայլը, և կը կատարէ այսուհետև, միայն թէ կամէր հայկական հասարակութեանը ձեռնտու լինել հրատարակողին աշխատութեամբ և արծաթով:

Շատ ուրախ եմ որ մեր վարդապետների մէջ գտնվում են մարդիկ, որ ունենին սիրտ և հոգի զգալ և ճանաչել և պաշտպանել ճշմարտութիւնը. բայց թէ ով էին այդ արժանապատիւ անձինքը, չէք գրում ինձ յատկապէս, որ կարողանայի զրկել նոցա. ուրեմն այս բոպէիս կարող եմ միայն ձեր միջնորդութեամբ բարեկամական ողջունի համբոյր ուղարկել նոցա, և յանձնել նոցա տնտեսութեանը ոչ իմ գործը, այլ ճշմարտութեան գործը և Աւետարանի սպասաւորութիւնը, որ պարտա-

կանութիւնն է ամենայն մարդու, հոգեորի եւ առաւել քան թէ մարմնաւորի: Խնդրում եմ միայն աւանդել այդ արժանապատիւ եղբարցը ի Քրիստոս, իմ հոգուս կտակը որ այսպէս է. թող քաջութեամբ գոտեւորին դոքա իւրեանց մէջքը: Թող զրահաւորեն իւրեանց բազուկը ճշմարտութեան վահանով, թող աներկիւղ ասպարէզ մտանեն, պատերազմելու խաւարի սպասաւոր զինուորներին հետ. թող վերջապէս հասկանան, որ մեր կեանքը պատերազմ է ոչ թէ ունայն աշխարհական բաների պատճառով, այլ յուսաւորութիւն, ճշմարտութիւն, ազգ ու եկեղեցի յառաջադէմ կացուցանելու, և ինչքան շատ աշխատելու և քրտնելու էր մեր մէջ ամեն մինը, այնքան ևս մեծ և հոյակապ ասիւելու է նորա վաստակը մարդկութեան այգեստանի մէջ: Ասացէք այդ արժանապատիւ վարդապետներին իմ անունով, ասացէք ոչ թէ լեզուով միայն, այլ և հոգով և սրտով, թէ մեր ժամանակը պատերազմ է և կարօտ է անձնադիր նահատակների, ով տղամարդ է, ով զոռւմ է իւր մէջ այրական հոգի, որի համար դեռ ևս կենդանի է հայրենիք — ասած բանը, թող ժողովէ և ամիրոփէ իւր զօրութիւնքը հանդէս մտանելու և վճարար դործ կատարելու, ամենին անխորի, անզգայ մնալ անկարելի է. հարկաւոր է կուսակցութիւն կամ աջակողմեան կամ ձախակողմեան դասի հետ. լինել ոչ այս և ոչ այն, ոչ միս և ոչ ձուկն, ինչպէս ասում է առածը, կորուստ կը բերէ մեզ, ինչպէս մինչև այժմ բերել է բազում մասնով և օրինակով: Հայրենասիրական եղբայրսիրութիւն հիմնեալ առաքինութեան և ճշմարտութեան գաղափարների վերայ — ահա մեր դրօշակը, որի հովանաւորութեան ներքոյ պարտական ենք մեք ամենեքեան պատերազմել և յաղթել, կամ, եթէ անկարելի է յաղթութիւնը, քաջութեամբ, սուրը ձեռքին, արժանապէս դուրս փչել մեր հոգին:

Շատ ցաւելի եղաւ մեզ — այս խօսքը ասում եմ մեծարանքի պատճառով, ըստ որում կարող եմ ես և արհամարհել — որ Ղուկաս արքեպիսկոպոս տեղակալը այնքան նամակներ ստանալով ինձանից, ոչ մինին մինչև այժմ պատասխան չէ տուել: Իմ գրածը հասարակ ու թեթեւ բաներ չէին, այլ ազգային, եկեղեցական և մեծակշիռ. միթէ այդպէս արժան էր նորան ընթանալ իմ հետ այնպիսի ժամանակում, ուր հարկ էր, և պահանջում էր նորա արժանաւորութիւնը որ ասէ իւր վճռողական կարծիքը, կամ հաստատութիւն տայ ինձ կամ թէ թուլացնէ իմ ջիւերը: Բայց ոչ. պատուելի ծերունին աւելի լաւ համարեց լռութեամբ պատասխանել այն տեղ, ուր հարկաւոր էր

խօսք և յայտնարարառ խօսք: Չեմ հաւան դորան և ոչ ևս գովասանող: Բայց գուցէ ունին դոքա իւրեանց ասիական պատճառը լուռ մնալու միշտ և անօգուտ կրօնաւորականութեամբ համբերելու անհամբերելի ազգային աղէտքներ, որ և այդ լուութեամբը ոչ թէ բժշկվիլ կարող են, այլ միայն ևս առաւել ճարակվիլ և ծովանալ. դա ընդունելի չէ ինձ:

Սրբազան Մատթէոս մեր հայրական բարեկամը, կարծեմ, այժմուս պիտոյ է լինի ձեր մօտ: Խնդրեմ ողջունել Նորա Սըրբազնութիւնը իմ կողմից և մատուցանել նորան իմ չնորհակալութիւնը նորա նամակի և ծրարի մասին անցեալ Ապրիլին 22 թուականից:

Ողջունելով Ձեզ և բոլոր ձեր ազգասէր բարեկամքը,
Մնամ

Ձեր միշտ հարազատ

Էդբայրակից Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

IV

Պատուական բարեկամ

Հարէլ վարդապետ.

Ձեր յարգելի նամակը ապրիլի 18 թուականից հանդերձ 9^{1/2} ման. ծրարով անկորուստ ստացայ և շտապում եմ պատասխանել Ձեզ, իսկոյն և անյապաղ, որ մի փոքր ջերմանայ մեր մէջ գրաւոր հաղորդակցութիւնը և ճանապարհ բանայ մեզ աւելի բարւոք ճանաչելու միմեանց սիրտը և հոգին: Եւ այս հարկաւոր է մեզ հայերիս մէջ մանաւանդ, միտ դնելով մեր վայրենացեալ դրութեանը:

Յաւեցաւ սիրտս այն մեռեալ հոգիների վերայ, որոնց մասին գրած էիք ինձ. բայց Ս. մինչեւ այն աստիճան թշուառ աղքատութիւնը կամ անարգ ժլատութիւնը այն հանդէսի մէջ, ուր խօսք էր ազգային լուսաւորութեան վերայ, ուղիղը ասեմ, զգուհնք բերեց իմ վերայ, և այդպիսի մեռեալ հոգիքը պիտոյ է օրինակ ու առաջնորդ լինին ազգի համար. ուրեմն ուղիղ են իմ բոլոր ասածը ու գրածները մեր արեղանների համար, և ահա այդ է ողբալի պատճառը, որ հայերի մէջ կարող է մի վատթար Այվազեան դուրս գալ, որպէս թէ մի անսպասուի մէջ ամենայն ձայն և թնդիւն և շաղփաղփանք կարելի էր անպատիժ դուրս ժայթքել բերանից: Վայ դոցա:

Ձեր ուղարկած ճառը ընդդէմ Բալասանեանցին իսկոյն ուղարկեցիք քննողական ատենանք, բայց չուտով յետ դարձուցին ինձ տակաւ, թէ նա առանց ոռւսերէն թարգմանութեանը չը կամի վճռահատել հայերէն տպագրութիւնը, ըստ որում ճառը վերաբերում էր Նախիջևեանու եկեղեցական արծաթին: Անցեալ նամակումս գրեցի Ձեզ արդէն իմ տարակուսանքս այս մասին, և այնպէս ճշմարտվեցաւ: Բայց որովհետեւ փոքրիկ բան էր Ձեր ճառը, ես յանձն առայ իսկոյն թարգմանել նորան և կրկին ուղարկել քննողական ատենին: Տեսանեմք ինչով կը վերջանայ գործը. արդեօք դուք աւելի բաղդաւոր կը լինիք թէ մեր Մ. Նալբանդեանցը: Սրա ուր լինելը գրած եմ Ձեզ արդէն. այսինքն Անգլիայում: Յոյս ունեմ, որ նա իր գեղեցիկ և զօրաւոր ճառը չուտով կը տպէ մի այլ տեղ, և մենք կը կարգանք դորան ուր և իցէ տպագրած: Այս բանը գրեցի Միքայէլի հոգու վերայ:

Հիւսիսափայլի 5 համարը այս օրերումս ճանապարհ կը ձգվի, յաւելի է միայն որ այնպիսի գրուածներ չաւտծառով, որպիսի Ձերն ու Նալբանդեանցինն էին մինչեւ այժմ յետացան, թէպէտ և ամենեւին անօգուտ. և եթէ քննողական ատենանք Պետերբուրգի թոյլ տայ տպել Ձեր գրուածը, կը տպվի ու կը հրատարակվի դա Յունիսի տետրակի մէջ, ըստ որում Մայիսինը նգրափակված է արդէն: Ահա իմ տառապանքս, որ արագավաղ գրչով ծանուցանեմ Ձեզ. և ինչո՞ւ այդպէս է մեր գործի ընթացքը, կամի՞ք գիտել. ահա ասեմ ձեզ, որովհետեւ ճշմարտութեան բերանքը փոքրաթիւ են, և Հայոց ազգը մինչեւ այժմ անասունի պէս լուռ ու մունջ է մնացել. ինչ բեռն որ դրել են նորա վերայ, համբերելով և ըթամտաբար համբերելով տարել է, և այժմ ևս այնպէս է չարժվում տեղից որպէս մի դանդաղ և ամենածանրաշարժ փիլ, թէպէտ այլապէս կը պահանջէ: մեր վազող ժամանակը: Ինչո՞ւ պիտոյ է Հայերը ունենային Ռուսաստանի մէջ մի հատ Հիւսիսափայլ, սպասաւորող առաքինութեան և ճշմարտութեան բանին. նոքա կարող էին ունենալ մի այնպիսի օրագիր շատ տեղ, բայց ինչ եմ ասում, մինը ևս հագիւ թէ կարող է յառաջ ընթանալ, ազգի և նորա արեւդաների, տգէտ և հոգեմեռ ու հոգեմեռոյց արեղանների հազար տեսակ դարանագործութեամբը: Ձեզ յայտնի պիտոյ է լինին Սարգիս Զալալեանի և Այվազեանի ընթացքը, նոցա խաչակիր պատերազմավառութիւնքը ընդդէմ իմ բոլոր վաստակներին, թէ գրով, թէ բերանով և թէ քարոզութեամբ: Դուք պիտոյ է շատ բան մօտից աւելի լաւ իմանաք, քան թէ հեռուից: Այս բաներս ո՞վ կամի ձեզանից հասկացնել նորընտիր կաթողիկոսին, կամ

Թէ ամենեւին արժան էր այդպէս ընթանալ ընդդէմ աղգային գիտնական հեղինակների, և թոյլ տալ, որ մի տգէտ և լիրբ քահանայ իր փոխաձններով ապականէր դոցա պատիւը:

Ես չգիտեմ թէ ինչ պիտոյ է լինի Զեր և մեր վերջը այսպիսի հանգամանքների մէջ. այն հոգը, որի վերայ պիտոյ էր մեզ ոտք ամրացնել և գործ գործել, չկայ դեռ ևս. մեր վարած ու ցանածը ամեն օր ապականում են չար աղուէսները և որոմնացանքը, խնդրեմ մտածել այս խնդրի վերայ և խորհրդակցել մեր բարեկամների և ձայն տալ շուտով: Ես իմ գործս կը կատարեմ, ինչքան որ կարող եմ. յետ մի մնաք և դուք. ձեր կեանքի ամեն մի օրը վաստակեցէք արժանապէս և այրաբար. մի մոռացէք որ կայ մի գալոց ժամանակ, և անաչառ դատաւորներ արդար կշռով հատուցանելու են ձեզ և մեզ, միտ դնելով մեր գործերին:

Խնդրեմ շուտով ուղարկել ինձ Զեր «Անուշաւան» անունով գրուածը, որ տպագրել հոգամ Հիւսիսափայլի մէջ, որ աւելի ձեռնտու կը լինէր ձեզ, քան թէ առանձին տպել. միայն թէ լեզուն և խօսելու ոճը լինէր ոչ տաճկաստանի հայերէն, այլ փոքրի շատէ յատակ, և Հիւսիսափայլի բարբառին մօտաւոր. այս տեղ խօսքը ձեր յատուկ հեղինակական առանձնութեան վերայ չէ, որ միշտ մնալու է անմերձեցալի, այլ ընդհանուրի վերայ: Եւ այս մասին ի հարկէ կարող չեմ գովել Տաճկաստանի հայոց բարբառը, որ տաճկերէն է աւելի, քան թէ հայերէն, ամենեւին միացրած և անչնայրած տաճկական լեզուի հոգու մամուլի տակ:

Եթէ կամէիք ձեր «Անուշաւանը» գուցէ թէ գրած Տաճկաստանի բարբառով, տպել առանձնապէս, և կամիք գիտել թէ որքան ծախքի կարօտ էր տպագրութիւնը, հաշուելով 5 թերթի և 1000 օրինակի վերայ, այս է անհ հաշիւը.

Թուղթ . . . պրակը $3\frac{1}{2}$ ման. = 38 մ. 50 կոպ.

Տպագրութիւն . թերթը 14 » = 70 մ.

Պատեան . . . մի պրակ. 8 » = 8 մ.

Կազմարարի կիսակազմ ամրացնելու ամեն մի տետրակին 5 կոպ. } = 25 մ.

Ուրեմն = 141 մ. 50 կոպ.

Խնդրեմ ողջունել ինձանից շատ և շատ իմ հոգեհարազատ Հայր և բարեկամ Մատթէոս Սրբազանը եւ ասել նորան իմ անունով, որ յանձնում եմ Ձեզ նորա հայրական սիրուն և հովանաւորութեանը և քաջայոյս եմ որ դուք ամենայն ջանք

գործ կը դնէք պիտանի կացուցանել ձեր անձը թէ Սրբազանին և թէ մեր տառապեալ օգգին Հաշտարիսանու մէջ:

Յարգանք

Ձեր

Մայիսի 27-ին 1859.

Մոսկվայի մէջ

պատրաստակամ բարեկամ

Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆՅ

V

Մեծագատիւ բարեպաշտ բարեկամ

Աբէլ վարդապետ Մխիթարեանց.

Այս նոյեմբերի 2 թուականից արձակած յարգելի նամակդ ստացայ, որի մէջ զանգատաւոր էք իմ անփութութեան վերայ զանազան պատճառներով: Ուրախ եմ, որ կարող եմ թէ այդ զանգատները, և թէ դոցա պատճառքը ամենեւին անտեղի կացուցանել: Նախ և առաջ Ձեր գրուածի մասին ընդդէմ Բալասանեանցին, որ արդարեւ խոստացել էի տպել յուլիան Հիւսիսափայլի մէջ—բայց այն պայմանով որ ցենսորը, այսինքն տպելի գրուածքների գատաքննողը թոյլ տայ. և արդարեւ տպած կը լինէի անպատճառ, եթէ իմ բաղձանքս կատարվէր, այսինքն թոյլ տար ցենսորը: Բայց իմ բոլոր աշխատութիւնքը, կրկին և դարձեալ, առանց թարգմանութեան և թարգմանութեամբ հանդերձ ուղարկելու ձեր գրուածը զէպի Պետերբուրգ անպտուղ մնացին, և դա յետ դարձուցվեցաւ ինձ և ուսներէն թարգմանութեամբ: Վերջերումս ձեր գրչագիրը ընկաւ Միքայէլի ձեռք, որ և մնում է մինչև օրս. եթէ կամիք, կարող էք ստանալ: Ահա մեզ իմ փութաւորութեան բայց ոչ անփութութեան ապացոյցը: Այժմ ձեր Անուշաւանի մասին, դրան վաղուց ուղարկած եմ ցենսուրային քննելու, ուստի և վերադարձել է, թոյլտուութեամբ տպելու, ինչպէս կը տեսանէք մի օր. բայց տպել մինչեւ այժմ անկարելի եղաւ, պատճառ այն ուսաց տպարանը, ուր գտնուում է Հիւսիսափայլը, հազիւ հազիւ կարողանում է ներկայումս պատրաստել ամուսնի 5 թերթ, և Լազարեանց տպարանում ինձ ախորժելի չէր գործ կատարել: Քանի որ մեր հայոց զրաշարը (Յովհաննէս Տէր-Ուրբահամեանց) այս տեղ էր, ես չստացայ ձեր գրչագիրը, որ նա մի քանի շաբաթի մէջ կ'լանէր շարելով, բայց յետոյ,

երբ այդ օրհնածը, որ Հիւսիսափայլի արծաթով բերած էր Պետերբուրգից, մեզ թողեց երեսի վերայ և վաղեց դէպի Այվազեանը թէոգոսիա, այնուհետեւ անկարելի էր ուստի գրաւարին պարագել այդպիսի երկրորդական աշխատութիւնների, մանաւանդ որ Հիւսիսափայլը անգամ կարող չէր յառաջ տանել օրինաւոր կերպով, և դա եւս յետ է մնացել քանի մի ամիսներով: Ես չեմ ներում ինձ ոչինչ դատողութիւն գործել ձեր գրուածի վերայ. դորան կարող էք միշտ տպել, ուր և կամիք և ինչպէս կամիք, այդ ձեր խոհականութեան կամքն է: Եթէ հաճոյ է ձեզ, կարելի է դեռ եւս տիպ տալ նորան Լազարեան տպարանի մէջ, և ես կը հոգայի ձեր համար սրբագրութիւնը և այլ պատրաստութիւնքը: Միայն հարկաւոր չէր ձեզ յարակցութեան պատճառ տալ ինձ պարոն Մալէնցովի հետ, ասելով թէ նորանից կը ստանայի կամ թէ պահանջելու էի տպագրութեան ծախքը. այդ անպատշաճ է ինձ, մանաւանդ որ նորա նամակը շատ անախորժ թուեցաւ ինձ, համարելով և քարոզելով իւր անձը ազգասէր, որովհետեւ 8 մանէթ գործ էր դրած Հիւսիսափայլը ստանալու համար: Ծախքը տպագրութեան հաշուելով վեց թերթի վրայ և 1000 օրինակի պատենով և կազմապնդութեամբ կը հասանին մինչեւ 230 մանէթ. իմ սրբագրութիւնը և հոգաբարձութիւնը ձեզ բարեկամական առ ի սրտէ յօժարակամ նուէր: Եթէ կամիք այսպէս ընթանալ և տպել ձեր գործը, ուրեմն կարող էք ուղարկել դուք յաշկապետ արծաթը և յառաջ տանել ձեր խորհուրդը: Ես կարող էի խնդրել Լազարեանց տըպարանում ամենայն ջանք գործ դնել և աւարտել տպագրութիւնը մինչեւ գալոց տարու Յունվարի վերջը. եթէ հաճոյ է ձեզ, և կարծեմ թէ պիտոյ է հաճոյ լինի Ձեզ. պատճառ, ուր կարելի էր այնպէս ստակ և վայելուչ տպել, ինչպէս Մոսկվայի մէջ: Թիֆլիզի աղտոտ ու տղմոտ տիպը յայտնի է. ձեր էջմիածնի տպարանը—աւաղ—անգործ: Ուրեմն խնդրեմ գրել ինձ անյապաղ, թէ ինչպէս ցանկալի է ձեզ, եթէ ամենեւին անհաճոյ է ձեզ տպել Մոսկվայում, այնուհետեւ կը վերադարձուցանեմ ձեզ ձեր գրչագիրը:

Ձեր գրած լուրերը ինձ ամենեւին հին էին. ես դորանց վաղուց լսած էի: Այվազեանի չեպիսկոսանալը և անտես լինելը մեր Հայրապետից ո՛վ չգիտէ. իմ տեղեկութիւնս այդ լուրերին համարեան թէ ամենեւին ընթացակից են եղած նորա ճանապարհորդութեանը Թիֆլիզից էջմիածին և էջմիածնից դէպի Թիֆլիզ և թէոգոսիա: Մատթէոս սրբազանը գրած էր ինձ Վլադիկավկասից նամակ, մի թեթեւ նամակ, յայտնելով որ բերել է իւր հետ էջմիածնից երկու վարդապետի Մկրտիչ Բարա-

մեանց և Սիմէոն Մուշեղեան, բաւ որում Նորին Վեհափառութիւնը չէ հաճել արձակել ձեզ, այլ պահել իւր մօտ որպէս դպիր։ Բայց ձեր գրածից պիտոյ է իմաստասիրել այլ բան։ Ուրախ եմ, որ իմ բարեկամութիւնը ազատ է ամենայն կաշառանքից և կարող էր դատել անաչառապէս, միայն թէ յայտնի լինէին ինձ Մատթէոսի խորհուրդները։ Ի հարկէ Ձեզ ևս շատ փոքր եմ ճանաչում, և ձեր մինչև այժմ գրուածներից դատելով Ձեզ, ունէի շատ բան ասելու ձեզ, բայց իմ սովորութիւնից արտաքոյ բան է ասել ճշմարիտը մի այլ մարդու, քան թէ իմ մտերիմ բարեկամիս, որ ստացել էր իմ վստահութիւնը և կարող էր մարտել իւր ստամոքսի մէջ իմ բարեկամական կծուութիւնքը և դառնութիւնքը։ Խնդրեմ ներել իմ գուցէ թէ այլանդակ խօսակցութեանս ձեր հետ, բայց ևս շատ յարգում եմ բարեկամութիւնը, քան թէ կարող էի քաղցրախօս լինել աղաւաղելով ճշմարտութիւնը, և այդպէս քանդելով բարեկամութեան հիմքը։

Ինչ որ գրած էիք ինձ մեր վեհապատիւ տիրոջ մասին, այդ ևս վաղուց յայտնի է եղած ինձ արդէն այս միջոցից, երբ նա դեռ ևս Տաճկաստանումն էր և ունէր ձեռքումը իմ գրուածքը։ Բայց ոչ այն ստաջին և ոչ այդ, որպէս թէ նոր լուրերի վերայ կամիմ ևս մի բան հիմնել։ Դռքա աւազ են իմ համար։ Ինձ ապացոյց չեն դռքա. մեր ժամանակը պահանջում է գործ, գործ և ոչ լոկ խօսք ու զրոյց։ Ես արդէն վաղուց գրած եմ մի մասնաւոր մեծախորհուրդ նամակ Նորին Վեհափառութեանը, բայց մինչև այժմ վեհափառ տէրը արժան չէ համարել իւր վեհափառ քաղաքավարութեան պարտիքը լցուցանելու դէպ ի ինձ մի քանի տողերով։ Ես գրել եմ այն հոյակապ ճառը Հիւսիսափայլի մէջ, այնքան պատուելով և մեծարելով Նորին Սրբութիւնը, այնքան գեղեցիկ յոյսեր և ակնկալութիւնք նորանից, որպէս ազգի սրտի թարգման, հրատարակելով բոլոր ազգի մէջ, բայց Սրբազնակատար Հայրապետը մինչև այժմ ժամանակ չէ գտել մատուցանելու ինձ իւր պարտական ճորհակալութիւնը, որպէս մի խելացի մտածող մարդ, մի խելացի մտածող մարդու եւ ինչ էք կարծում Դուք, պատուական վարդապետ, որպէս են բարոյական յարակցութիւնքը մարդերի մէջ։ Գիտե՞ք դուք, որ բարոյականութիւնը զուգաւորում է քաղաքացին նոյն իսկ հրամայող թագաւորի և կայսրի յետ, և այդ տեղ պիտոյ է պահպի նոյնպէս կարգ ու օրէնք։ Բայց արհամարհութիւնը մի անտեղի բան է և խելքի պակասութիւն։

Այս բոպէիս Այվազի եղբայրը Պետերբուրգումն է, որ գործ կատարէ իւր սիրելի եղբոր համար, այսինքն զիարդ և իցէ հը-

Նարաւորութիւն գտանելու եպիսկոպոսացնել նորան. այսպէս են խօսում լուրքը: Այս և սոյն բոլէիս Պետերբուրգումն է և Նալբանդեանցը, որին շուտով կը հասուցանեմ ձեր բարեկամական ողջոյնը: Հիւսիսափայլը շուտով կ'աւարտէ իւր այս տարու ասպարէզը, որովհետեւ երկու ամսատետրակը տպւում են միասին (մի և նոյն միջոցում), և մեծ նեղութեան մէջ եմ ամենայն կողմից յապաղանք և յետաձգութիւնք տեսանելով: Հիւսիսափայլի գալոց տարումը յառաջտարութեան մասին եղել է արդէն ծանուցումն, բայց գեռ անյայտ է ինձ, թէ ինչպէս լինելու էր գորա ընթացքը. կամ ուղիղ ևս ասել յայտնի է ինձ արդէն յառաջուց և շատ յայտնի, մանաւանդ որ ամենայն մարդ մեր մէջ ազգասէր է առանց գործ կատարելու. նա որ պիտոյ է լինէր մեր առաջին պաշտպանը և օգնականը և յառաջ տանողը, մեր լուսաւորութեան պարագլուխը, ըստ որում կարողութիւն ունի ձեռքումը, պատասխանում է մեզ միայն իւր անգործ լուծեամբ, շատ շատ, չմնասելով մեզ բռնակալարարու այդ մեծ չնորհ է մի այնպիսի ազգի մէջ, որի մէջ դրել է մեզ Նախախնամութիւնը, գուցէ իւր երկնային իմաստութեամբ կամելով ևս առաւել պայծառացնել մեր պարծանքը յետոյ գալոց օրերի մէջ:

Ահա տեսանում էք, որ ոչ թէ միայն կամիմ ձեզանից լսել, այլև ակործելով տալիս եմ ձեզ լսելու ինձանից: Բայց ես կարծում էի մինչև այժմ, որ բաւական էր իմ գրչի բազմամասնայ խօսուածքը մեր ազգին, առանց մասնաւորապէս խօսելու իմ առանձին բարեկամների հետ, մանաւանդ որ սոքա վաղուց խնդրած էին ինձանից չգրել նոցա յաճախ, ըստ որում բաւական արդէն գրում էի ընդհանուրի համար, և սորանից գողանալ թանկագին ժամերը մասնաւորի համար, անտեղի էր:

Յանկանալով Ձեզ ողջ լինել հոգով և մարմնով

Մնամ

Ձեզ յարգող և բարեհացակամ

Նոյեմբերի 19. 1859

Մոսկովա

Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

VI

Մարտի 7 ին. 1860. Մոսկվա.

Ազնիւ բարեկամ.

Ի հարկէ Դուք շատ կը զարմանաք, որ մինչև այժմ ոչինչ նամակ չունիք ինձանից. բայց այդ զարմանքը իսկոյն կը բացատրուի, եթէ ասեմ Ձեզ, որ մի անարգ ազգի հետ, որպիսի Հայոց ազգն է, գործ կատարելով, և իմ միայնակ զրութեան մէջ, արդարև անկարելի է ամենայն նամակի պատասխան գրել: Եւ իմ գործը մի գերմարդկային գործ է, որ—թէ հասկանան և թէ չհասկանան մեր Հայերը, բայց անբաններէց ինչ տեղիք կայ բան պահանջելու—այնու ամենայնիւ մնում է մի անօրինակ հանդէս թէ ևւրուպական և թէ բանաւոր դատաստանի առաջն: Հիւսիսափայլի բոլոր ծանրութիւնը իմ ուսերի վերայ ունելով և ազգի վատթարութիւնը և ամենայն քայլափոխում ճնշելով, կապելով և կաշկանդելով ինձ և այդպէս հաղարաւոր անկարգութիւնք յառաջացնելով գործի մէջ, ևս, այո՛ ես միայն գիտեմ թէ ինչ ասել է մտած լինել մի մատենագրական հանդէսի մէջ, որ նուիրած էր այդպիսի ազգի դատարարակութեան:

Իմ գրաւոր լռութիւնս եղել է միայն լոկ լռութիւն: Բայց ձեր ինձ յանձնած գործը յառաջ է դնացել իւր կարգով, և ուրախ եմ այժմ տեղեկութիւն տալ ձեզ, որ Ձեր «Անուշաւանը» այս օրերին դուրս կը գայ տպագրութեան մամուլից, շատ փառահեղ տպած և պատուական թղթի վերայ: Այդ գործի տպագրութեան յապաղանքի պատճառը եղաւ Հայոց ազգի անկարգութիւնը վերաբերութեամբ դէպ ի Հիւսիսափայլը, որ երկար ժամանակ անհոգ մնալով, և ժամանակը կորնչելով, հարկաւոր եղաւ ապա բոլոր ոյժը թափել Հիւսիսափայլի վերայ և յետ ձգել Անուշաւանը, բայց երկուքը միայն յառաջ տանել անկարելի էր. որովհետև մեր հայկական անմխիթար չքաւորութեան մէջ, մի մարդ միայն կարող է գործ կատարել որպէս հեղինակ, սրբազրոյդ, հրատարակող և տնտես. և այդ մի մարդը բաց ի դորանից ունի և ընտանեկան հոգսեր և ուսուցչական պաշտօններ, որ նորա ապրուստի հնարքն են, որովհետև Հիւսիսափայլը եղել է նորան մինչև այժմ մի լոկ խաչափայտ: Բայց կարծեմ թէ աւելորդ էր այսպիսի բաների վերայ խօսել Ձեր հետ, որովհետև դժբա պիտի անհասկանալի լինեն մի ասիական մարդու հայկական տեսութեան հորիզոնի մէջ. Պիտոյ

է անհասկանալի լինին, ասում եմ, որովհետեւ դուք բազում անգամ գայթաղղված էք իմ լռութիւնից, որպէս թէ դա մի կամաւոր, կամ ամբարհաւած ինքնապաշտութիւն էր, և ոչ թէ մի անմխիթար ստիպանքի ծնունդ այս մեր ամենեւին անբանացած ազգի մէջ:

Ձեր ուղարկած դրամը 116 ման. և նամակները հասած են ինձ. ինչպէս ցանկութիւն ունիք, կազմել կը տամ ձեր գրքոյկը թեթեւ թղթակազմով և բոլոր ծախքերի հաշիւը կը հասուցանեմ ձեզ կամ պ. Մալինցոյիին իւր ժամանակին:

Գրուածը լինելով սակաւամասնեայ բան, հրամայեցի տպել նորան 12 ածալ գրութեամբ, որ շատ գեղեցիկ է և մի փոքր չափ և հասակ է ստացել. 8 ածալ գրութիւնը պիտոյ է շատ փոքրացնէր գիրքը: Յուսով եմ որ թէ Մոլենցոյը և թէ դուք հաւան կը լինիք իմ հոգաբարձութեանը Գոնեայ այդպիսի գեղեցիկ, փառաւոր և մաքուր ոչինչ տեղ Ռուսաստանում կարելի չէր տպել, մեր Մոսկվայական տիպքը այն առաւել վայելուչ են քան թէ Վենետիկանը և Վիեննականը, ինչպէս վերահասու կը լինիք իսկոյն, տեսանելով աչքի առաջն ձեր Անուշաւանը: Եւ շուտով կը հասուցանեմ ձեզ մի օրինակ, մինչև հնար լինի հասուցանել Մալինցոյիին բոլոր 500 օրինակքը:

Մի խնդիր ունեմ ձեզանից: Լսում եմ որ Մովսէս վարդապետը որ յառաջուց եղած էր Շամախու առաջնորդ, որ և ժողովրդի պահանջելով հեռացուցած էր այդ վիճակից, դարձեալ, անիրաւ ճանապարհներով ձեռք է բերել այդ վիճակը, և արձակ համարձակ քարոզում է, թէ կամք նահատակվիլ ընդդէմ Շամախու պրօտեստանտներին, որոնցից մի քանիսը հաւաքուած են մի տեղ, սուրբ գիրքը կարդալու և մխիթարվելու: Այսպէս ուրեմն սուրբ գիրք կարդացողքը պրօտեստականք դարձան. և սուրբ գիրքը դոցանն է միայն, բայց Հայոց Բրիստոնեաներին ոչ: Այս ինչ բարեարտօսութիւն է: Լսում եմ, որ Սարգիս Համբարձումեանին նորա ընկերների հետ միասին տարել են պօլիցիա, Մովսէս վարդապետի սատրողութեամբ, և պատուիրված է նոցա, միւս անգամ չհաւաքվիլ միասին, սուրբ գրքի ընթերցանութեան պարապելու: Եթէ մահմեդականք կարող են կարդալ իւրեանց Ղուրանը, ապա միթէ յանցանք է Բրիստոնեաներին կարդալ իւրեանց քրիստոսական կրօնի գրեանքը: Այդ ինչ նորանշան տմարդութիւն է: Խնդրեմ, բան հասկացնել մեր վեհափառ տիրոջը պատշաճաւոր ճանապարհներով և դադարեցնել այդ ամօթ ու խայտառակութիւնը. ապա թէ ոչ, ամենեւին վատ ընթացք կ'առնու գործը: Ես չկամիմ դրել կաթողիկոսին,

որովհետեւ նա մինչեւ այժմ արժան չէ տեսել պատասխանել իմ ոչ մասնաւոր և ոչ հրապարակական նամակներս:

Հիւսիսափայլի 1, 2, 3 և 4 համարքը տպած են արդէն երեքը ճանապարհ ձգած, չորրորդը մնում է դեռ ևս ցենսուրայում: Հիւսիսափայլը տրորվելով, քերվելով, սղոցվելով պիտոյ է անու ամենայնիւ յառաջ գնայ, ազգի թշնամիքը զայրացնելու և ճայթեցնելու համար: Այս մի փորձաբար է, որով պիտոյ է փորձվին մեր ազգի ընտիրքը և վատթարքը. և շատ ցաւում եմ, որ վերջիններս կարգում շատ բազմաթիւ երեւում են մարդիկ հոգեւորական դասուց. մինչեւ այժմ ոչինչ բարեացակամութեան և ազգասիրութեան նշոյլը ջոյց տալով դէպի հեղինակի անօրինակ ճգնողութիւնը: Ուրեմն թող առնուն դժբախտեանց արժանի հատուցումը աշխարհի հրապարակի մէջ. մութ անկիւններում խօսել սիրում է Հիւսիսափայլը, որովհետեւ նորա խիղճը անարատ է:

Մեծարողապէս

Ձեր պատրաստական Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

VII

30-ին Մայիսի 1860.

Մոսկւա.

Մեծապատիւ Արքեպիսկոպոս,

խոհական բարեկամ.

Քաջայայտ եմ որ մինչեւ այժմ հասած լինի Ձեզ պարոն Մալենցովի ձեռամբ իմ նամակս, որով տեղեկութիւն էի դրել Ձեզ, որ Ձեր Անուշաւանի պատմութիւնը արդէն տպագրած է, որպէս և խնդրած էի պարոն Մալենցովից հոգաբարձութիւն գործել ստանալ ինձանից տպագրած օրինակքը, որ ինչպէս դուք որոշած էիք պիտի լինէին 500, բայց տպարանի սխալմամբ երևում են 1200 օրինակ: Այս ոչ Ձեր և ոչ իմ ցաւ է. միայն թէ ընդհանուր վնասը վերաբերվում է այստեղ թղթին միայն. բայց զրաշարութեան և տպի արծաթը մնում է նոյն և անփոփոխ: Ուրեմն ինչպէս կամիք, կարող էք ընթանալ, կամ ընդունել աւելորդ տպածքը, վճարելով աւելորդ թուղթը, կամ թէ թողուլ նորան տպարանի մէջ: Անուշաւանը տպուել է, ինչպէս գրեցի Ձեզ երկոտասան ծալքով և ընդ ամենը բաղկացնում է $3\frac{3}{4}$ թերթ. որպէս անա տեսանում էք ձեզ ուղար-

կամ օրինակից, Ուրախ եմ, որ լցուցանելով իմ բարեկամական յանձնառութիւնը, չը կայ ինձ տեղիք պատասխան տալու Ձեր նամակի բովանդակութեանը ամսուս 12 թուականից: Մանաւանդ որ արդէն իմ նամակի մէջ որ ստացած էք կամ պիտի անշուշտ լինիք Մալենցովի ձեռամբ, մանրամասնաբար բացայայտած կան այն տրտում պարագայքը, որ մինչև այժմ ակամայ խափանարկու էին ձեր Անուշաւանի տպագրութեանը: 1860 Հիւսիսափայլի ամսատետրակքը 1—4 արձակված են արդէն վաղուց, բայց ոչ մինը դէպի Թավրիզ, Շրովհետև ոչ որ ստացող չը կայ այդ տեղ, պարոն Շերմազանեանցն չէ գրված այս տարու համար ընկերագիր, և ոչ ևս դուք, ուրեմն և իրաւունք ևս չունիք Դուք ստանալու: Եւ Հիւսիսափայլի հրատարակողի սովորութեանը ամիսներն ընդդէմ է ծանրաբեռնել մի ոք, առանց օրինաւոր կամայական ընկերագրութեան, ուղարկելով նորան իւր Օրագրի տետրակքը:

Ինչպէս գրեցի, գրում եմ կրկին, որ Ձեր Անուշաւանը պատրաստ է գեղեցիկ և վայելուչ տպած: Հագ արեցէք միայն, ստանալու ինձանից օրինակքը, և ինչպէս կամիք, կամ 500 կամ թէ բոլոր 1200, հատուցանելով աւելորդ թղթի ծախքը, որ ի հարկէ իւր ժամանակին կը գրեմ Ձեզ, եթէ կամիք բոլորը ընդունել:

Մեծապատիւ Արքեպիսկոպոս

Ձեր պատրաստական

Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

VIII

29 ին մարտի 1861 թուականի

Մոսկվա

Մեծապատիւ Սրբազան Հայր,

Ազնիւ բարեկամ:

Վաղուց արդէն, անցեալ տարու յունիսի 4-ին ուղարկելով Ձեզ Ձեր քաղցրիկ Անուշաւանը, յայտնելով նոյնպէս թէ տպարանի կառավարութիւնը փոխանակ 500 օրինակի սխալմամբ տպել է 1000 օրինակ, խնդրեցի նախ եւ յառաջ հոգաբարձութիւն գործել ստանալու ինձանից պայմանաւ 500 օրինակքը, այլ և տեղեկութիւն տալ Ձեզ, թէ ինչպէս պիտոյ էր ընթանալ միւս 500 օրինակները մասին, եթէ դուք կամ պարոն

Մալենցոյը կամէր ստանալ և յետինքս: Պ. Մալենցոյի հոգաբարձութիւնը, գրեմ Զեզ ճշմարիտը առանց վարագուրելու, շատ թոյլ և անյաջող եղաւ, մինչև վերջապէս այս տարուս մուտքին պատուէր ստացայ ուղարկել գրեմնը Թիֆլիզ կամ Հայոց Հոգևոր Դպրոցի, կամ թէ պարոն Էնֆիաջեանցի (Համարձումի) անուամբ. ևս վերջինս նախապատիւ համարելով, Հ. Էնֆիաջեանցի գործակատարի ձեռքով ուղարկեցի դէպի Թիֆլիզ պայմանեալ 500 օրինակքը և թղթակազմս Այսոմ հասանում է ինձ եկաւորի ձեռքով մի նամակ Զեզանցի, արձակված անցեալ տարու յուլիսի 7-ից, որի մէջ գրում էք ինձ պատուիրելով ուղարկել Զեզ և աւելորդ տպած օրինակքը 500 թուով, և առաջարկում էք ինձ դոցա համար 70 մանէթ, որ և այլքան արժէ, ինչպէս գրած եմ Զեզ յառաջուց: Այսօր իսկ յանձնեցի Մոսկվայում յիշեալ 500 օրինակքը ստացող Մելգոն Դանդուբեանցին, բայց առանց կազմի, գեղեցիկ մաքուր և կոկ թերթերով և ամենայն բարեկարգութեամբ, ախպէս որ Թիֆլիզում կազմարարը կարող էր Զեզ կազմել, ինչպէս կամէիք և կը ցանկանայիք: Ինչպէս ծանուցած էիք Ձեր նամակի մէջ ցանկութիւն անցեալ տարու Հիւսիսափայլը և այդ պատճառով Ձեր հատուցման վերայ յաւելացուցած էիք 9½ մանէթ, նոյնպէս այս նամակիս յետ ուղարկում եմ Զեզ Հիւսիսափայլի ծրարը, յաւելացուցանելով դորա վերայ և ներկայ տարուս հրատարակութեան 1—2 ամսատետր, յուսալով անյապաղ հասուցանել Զեզ և 3-ը: Այս տարու Հիւսիսափայլը շատ անյաջող է, ըստ որում ընկերագիրքը շատ նուաղ են թուով, և հալիւ հաղ կարելի է ծախքը հասուցանել: Չգիտեմ ինչպէս պիտոյ է վերջանայ գործը. շատ դժուար է մեր Հայերին բան հասկացնել: Այս երեք տարիս Հայոց անկարգութեամբ ջարդ ու փշուր եղանք և մի վաստակ արած չենք, բայի մեր ազնիւ և բարոյական կամքից և անձնագոհ հայրենասիրութիւնից. թէպէտ բայի Հայրենիքից իրաւունք ունի մեր վերայ և գերդաստանը: Ինչ և իցէ, այս նիւթի վերայ չը կամիմ ես երկար խօսել. բայց ինձ երեւում է, որ հարկաւոր էր փոխել ասպարէզը և փորձ փորձել այլ կերպով արդիւնակատար լինելու Հայոց անդաստանի մէջ, ուր բանական կարգով կարելի չէ գործել, ի հարկէ այն տեղ դժուար, կամ ընտել իսկ անհնարին է ինձ անասնանալ անասունների հետ միասին: Բայց իմ կարծիքը այսպէս է, որ մեզ, ազգի բարեմիտներին պիտոյ է միասին մնալ, գրով ու սրտով, աւելի մօտենալ միմեանց և գործակից լինել մեր հասարակաց յաղթութեանը մեր բազմաթիւ թշնամածէր ամբոխի վերայ: Նալըանդեանցը այս

րոպէիս Լոնդոնումն է, ոչինչ լուր չունեմ նրանից և ոչինչ գործակցութիւն Հիւսիսափայլին. նա գնացել է այնտեղ Նախիջևանցոյ յանձնարարութեամբ, որ գործ կատարէ, Հնդկաստանի մէջ կտակած արծաթը ձեռք բերելու Նախիջևանու օգտի համար: Նա և ինձ մոռացել է, ուրեմն ևս առաւել հեռաւորքը: Երբէք չհամարէք գանգատ, եթէ ասէի Ձեզ, թէ ինչպէս անպատշաճաբար ընթացաւ իմ հետ Վեհափառ Տէրը, մի կծու կոնդակ արձակելով իմ վերայ արդարև մի փոքր կծու Հիւսիսափայլի մասին, և ինչպէս երևում է տեղիք տալով դարանագործ թըշնամիների թելադրութեան. ևս պատասխանեցի Նորին Վեհափառութեանը իմ պատասխանելիքը ամենայն պատշաճաւորութեամբ. կը ցանկայի որ դուք իմ նամակս կարդայիք, որովհետև, իմ կարծիքով, բաւական արժանայիշատակ է դա, իւր մանրամասն բանախօսութեամբ, այժմուս եւրոպական մատենագրութեան պայմանների և հոգու մասին, եթէ դա պիտոյ է լինէր մարդկութեան ցաւերի և դոցա բժշկութեան հնարների անաչառ թարգման: Վեհափառ տէրը մինչև օրս պատասխանել չէ ինձ. բայց ինչպէս հաճոյ է նորան, կարող է ընթանալ. միայն դժուար է մեր ժամանակներում աքացել ընդդէմ խթանի. թագաւորները անգամ անբաւական են այդ մասին, և խոնարհում են ժամանակի պիտոյքի և պահանջմունքի առաջև Քանդել հեշտ էր, բայց չինելն է դժուար:

Յուսով եմ շուտով աւելի բան լսել Ձեզանից:

Ձեր

Հարազատ Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ